

door mevrouw Sophie De Wit. *Parl. St. Kamer* 2012-13. DOC 53 2744/004 (23 mei).

NEVENS, K. (2007). Penitentiaire arbeid: dringt het arbeidsrecht de gevangenis binnen? *Tijdschrift voor Sociaal Recht*, 231-302.

VANHECKE, N. (2013). Harde kritiek op naaktfouilles. *De Standaard*, 12 augustus, 2-3.

VERBRUGGEN, F. (2010). Copernicus, Tantalus, Judaskus? Het kortwieken van de Basiswet Gevangeniswezen als voorwaarde voor haar inwerkingtreding. *Ad Rem*, speciale editie, 5-11.

---

## RECHT EN GEESTELIJKE GEZONDHEIDSZORG / LAW AND MENTAL HEALTH

---

### Hoe immoreel wordt een samenleving zonder vrije wil of schuld?

Jan Verplaetse<sup>a</sup>

<sup>a</sup> Vakgroep Grondslagen en Geschiedenis van het Recht, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Gent.

#### 1. Inleiding

Op 31 mei 2013 organiseerde een groep Vlaamse hersenwetenschappers, filosofen en magistraten het symposium 'Schuld onder de schedel' te Gent. Hoofddoel van deze studiedag was de forensische wereld te laten kennismaken met ontwikkelingen in de hersenwetenschappen. De laatste decennia is onze kennis over het menselijk brein enorm toegenomen, waardoor oude vraagstukken en problemen nu reeds of in de nabije toekomst vanuit een neurowetenschappelijk perspectief kunnen benaderd of zelfs aangepakt worden. Diezelfde ontwikkeling stelt de houdbaarheid van centrale concepten uit het strafrecht en de strafrechtsbedeling zoals 'schuld', 'toerekening' of 'verwijtbaarheid' in vraag. In ons strafrecht is schuld nog altijd een voorwaarde voor misdrijf en straf (*nullum crimen sine culpa*). Schuld ligt aan de basis van het onderscheid tussen toerekenbaar en ontoerekenbaar, straf of maatregel, vergelding of zorg. 'Schuld', 'verwijtbaarheid' en 'toerekening' lijken echter *objectieve keuzevrijheid* te vooronderstellen. Dit is de mogelijkheid om anders te handelen of te beslissen; een echte *vrije wil*, dus. Hersenwetenschap laat weinig ruimte voor deze objectieve keuzevrijheid. Het symposium peilde bijgevolg naar de leefbaarheid van strafrecht zonder schuld. Kan ons strafrecht zonder de opdeling tussen 'toerekenbaar' en 'ontoerekenbaar'?

De meningen over deze vraag zijn verdeeld. Een vaak gehoord bezwaar is dat geloof in een vrije

wil noodzakelijk is voor onze motivatie om sociaal of moreel te handelen. Zonder die motivatie overtreden we vaker sociale regels, gedragen we ons meer egocentrisch, doen we minder ons best of verliezen we ons in onmiddellijke bevrediging. Voor de Amerikaanse filosoof Daniel DENNETT staan deze nefaste gevolgen buiten kijf. Hij bewijst het met een gedachte-experiment. In zijn jongste boek *Intuition Pumps* (2013) vraagt hij de lezers om zich in te beelden dat ze een hersenoperatie ondergaan. Ze lijden aan een obsessief-compulsieve stoornis. Na de operatie zegt de chirurg dat hij behalve die stoornis ook hun vrije wil heeft uitgeschakeld. 'We hebben een chip ingeplant, waardoor we al uw hersenactiviteit voortaan op afstand sturen. U bent een pop aan een touwtje.' De kans is groot, aldus DENNETT, dat zij zich gaandeweg steeds slordiger gedragen, steeds agressiever en minder verantwoordelijk worden, zelfs als die chirurg hen maar iets op de mouw spelde. Ze dragen geen schuld meer voor dat gedrag. Het is de chirurg die aan de knoppen zit. De moraal van het verhaal: zelfs al is het maar om te lachen, de boodschap dat we geen vrije wil hebben is te gevaarlijk om zomaar te verspreiden.

Voelt u weinig voor gedachte-experimenten? Alle begrip. Toch geven reëel uitgevoerde experimenten DENNETT gelijk. Sinds enige jaren onderzoeken sociaalpsychologen wat de sociale en morele gevolgen zijn van het verlies in geloof in vrije wil. De resultaten zijn vrij schokkend en dus erg relevant voor elke discussie over de leefbaarheid van een rechtssysteem zonder schuld, toerekening of verwijtbaarheid. In deze rubriek wordt een overzicht gegeven van dit empirisch onderzoek. De studies worden toegelicht en de belangrijkste resultaten worden samengevat. Daarna worden enkele kritische bedenkingen

geformuleerd. Dit onderzoek roept immers meer vragen op dan dat het beantwoordt.

## 2. Sociale psychologie van de vrije wil

Misschien eerst dit. De meeste mensen geloven in een vrije wil, al is niet duidelijk wat zij eronder verstaan. Filosofen maken keurig onderscheid tussen een vrije wil met objectieve keuzevrijheid (*libertaristische optie*) en een vrije wil zonder die objectieve keuzevrijheid (*compatibilistische optie*) maar welke optie gewone mensen omarmen is onbekend (NAHMIA *et al.*, 2006; NICHOLS & KNOBE, 2007). Het is ook niet uitgesloten dat ze beide opties combineren of afwisselen. Op dit punt wordt verder teruggekomen. Hoe dan ook blijft niet geloven in de vrije wil uitzonderlijk. Wil je als onderzoeker het gedragseffect ervan meten dan moet je de meeste proefpersonen allereerst van deze positie overtuigen. Sinds de pionierstudies van VOHS & SCHOOLER (2008) en BAUMEISTER, MASICAMPO & DEWALL gebeurt deze manipulatie op twee manieren. Er is de methode met een tekstfragment uit *The Astonishing Hypothesis* (1994) van Francis CRICK waarin deze Nobelprijswinnaar poneert dat rationele, goedopgeleide mensen tegenwoordig aanvaarden dat de vrije wil een illusie is. Alle hersenprocessen verlopen immers strikt deterministisch waardoor er geen plaats meer is voor een vrije wil. De controlegroep krijgt een ander tekstfragment uit hetzelfde boek dat niets met vrije wil heeft te maken. Anderzijds is er de methode met 15 stellingen – 1 per blad – die allemaal een vrije wil afwijzen. De proefpersonen lezen beweringen in de trant van ‘Zoals alles in het universum volgt alle menselijke gedrag uit voorafgaande gebeurtenissen en kan dit gedrag ultiem begrepen worden in termen van moleculaire bewegingen’ of ‘Alle gedrag is bepaald door breinactiviteit die op haar beurt bepaald is door een combinatie van genetische en omgevingsfactoren’. De controlegroep leest neutrale beweringen of beweringen die een vrije wil verdedigden zoals ‘Ik ben in staat om de genetische en omgevingsfactoren die mijn gedrag soms beïnvloeden opzij te zetten’. Beide methode interpreteren vrije wil als objectieve keuzevrijheid. Met behulp van een vragenlijst en een schaal, de *Free Will and Determinism*

*Scale*, gaat men vervolgens na of beide groepen significant verschillen in vrije wilopvattingen. Vervolgens krijgen de experimentgroep en beide controlegroepen (de ene met een neutrale tekst, de andere met pro vrije wil-teksten) taken en vragenlijsten voorgeschoteld. Sinds de eerste publicatie in 2008 is bewezen – hier komt het overzicht – dat proefpersonen met een lager geloof in vrije wil: vaker bedrog plegen wanneer zij rekenopdrachten moeten oplossen (ze verbergen het correcte antwoord minder) (VOHS & SCHOOLER, 2008), vaker een dollar stalen van de experimentleider (ook al hadden ze een opdracht niet correct opgelost) (VOHS & SCHOOLER, 2008), minder geneigd waren om mensen in nood te helpen (zowel in hypothetische als in reële noodgevallen) (BAUMEISTER *et al.*, 2009), meer bereid waren om pikante saus op het eten van medeparticipanten te gieten (terwijl ze wisten dat ze dit niet lustten) (BAUMEISTER *et al.*, 2009), minder goed leren uit negatieve emotionele ervaringen (zoals mensen met psychopathische trekken) (STILLMAN & BAUMEISTER, 2010), minder tevreden zijn over hun professionele prestaties (zoals zelf aangegeven in vragenlijsten) (STILLMAN, BAUMEISTER, VOHS *et al.*, 2010), meer conformistisch waren en minder persoonlijke voorkeuren hadden (ALQUIST, AINSWORTH & BAUMEISTER, 2013) en gemaakte fouten minder snel rechtzetten (RIGONI, WILQUIN, BRASS *et al.*, 2013).

De onderzoekers twijfelen er niet aan dat dit groepseffect te wijten is aan een tanend geloof in vrije wil. De achterliggende theorie is dat vrije wilgeloof motiveert om je niet tevreden te stellen met zelfzuchtig, impulsief, gemakzuchtig, conformistisch of falend gedrag. Je brengt de nodige moeite op om sociale en morele regels te volgen of persoonlijke doelstellingen te realiseren. Wie niet meer in vrije wil gelooft brengt deze motivatie niet of minder op. Hij zit niet meer in de cockpit van zijn eigen leven maar ergens achteraan in een passagierszetel. Hoewel het nog niet onderzocht werd, hangen vrije wil-ontkenners geen afwijkende sociale of morele normen aan. Ze kiezen geen andere moraal, maar hebben alleen meer moeite om zich aan de gewenste moraal te houden. Hun morele kracht is minder. Dit volgt ook een neuropsychologische studie waarbij onderzoekers

werkten met een Libet-type design. Libet-type onderzoek registreert hersenactiviteit die aan bewuste, vrijwillige beslissingen voorafgaat. De vaststelling dat een gereedheidspotential (RP) al tussen 800 en 350 ms voor die spontane beslissing actief is, is een populair argument tegen het bestaan van een vrije wil (LIBET *et al.*, 1983). Neuropsychologen vonden bij vrije wil-ontkenners een lagere RP in de voorbereiding naar een vrijwillige beweging (RIGONE *et al.*, 2011). Of hoe een experiment dat het bestaan van een vrije wil in twijfel trekt tegelijk ook bijdraagt tot het noodzakelijke geloof erin.

### 3. Enkele kritische bedenkingen

Deze resultaten zijn koren op de molen van het zogenaamde *illusionisme* dat betoogt dat zelfs indien vrije wil wetenschappelijk onhoudbaar is, het geloof erin sociaal gezien noodzakelijk is. Om die reden is het geloof in vrije wil ook vrijwel universeel (SARKISSIAN *et al.*, 2010). Van schuldloos recht kan er bijgevolg geen sprake zijn. Schuldloos leven leidt er alleen maar toe dat meer mensen door afnemende morele kracht sneller en vaker met het gerecht in aanraking komen. Dit is een gevaarlijke evolutie die niemand wenst. Wetenschappers die het bestaan van de vrije wil openlijk in twijfel trekken onttrekken zich aan hun morele verantwoordelijkheid. In de vakliteratuur verschijnen felle polemieken waarin tevens ideologische standpunten over criminaliteit, armoede en sociale rechtvaardigheid doorsijpelen (MILES, 2013; VONASCH & BAUMEISTER, 2013). De afstand tussen wetenschap en ideologie is er klein. In wat volgt wordt gefocust op enkele louter wetenschappelijke bedenkingen.

Vooreerst zijn er vragen over de reproduceerbaarheid van de basisresultaten. De Nederlandse scepticus ROLF ZWAAN kon studie 1 van VOHS & SCHOOLEER niet repliceren (ZWAAN, 2013), zelfs niet met een veel grotere populatie. Hij vernam ook van Kathleen VOHS dat circa de helft van de oorspronkelijke participanten vrome Mormonen waren. Hoe kun je hen met enkele zinnen of een tekstfragment overtuigen van een filosofisch geloof dat loodrecht op hun religieuze visie staat? Of hadden zij toch een idee van het onderzoeksdoel ondanks de misleiding? In zijn eigen replicatie gaven proefpersonen toe dat ze

de misleiding niet geloofden. Onderzoek naar het gedragseffect van tijdelijke opvattingen is hier erg gevoelig voor. Maar één mislukte replicatie maakt de uitkomst van een tiental studies niet ongedaan. Toch is onafhankelijk onderzoek welkom. Vrijwel alle onderzoek is afkomstig van de teams van Kathleen VOHS (Carlson School of Management, University of Minnesota) en Roy BAUMEISTER (Florida State University) die onderling ook nog samenwerken.

Verder zijn de resultaten toch niet zo consistent als ze lijken. Zo voelt de combinatie van toegenomen regelovertrading en toegenomen conformisme tegenstrijdig aan. Dikwijls is conformisme een garantie voor meer regelconform gedrag. Denk hierbij aan het volgen van verkeersregels. Kost het volgen van een morele of sociale regel weinig moeite en persoonlijkheid, dan valt te verwachten dat afnemend geloof in vrije wil sociaal of moreel gedrag net verhoogt. Een bijkomende nuance is dus vereist: vrije wil verhoogt moreel gedrag dat moeite kost, maar geen spontaan sociaal gedrag. Of wat te denken van het eigenaardige resultaat in het onderzoek van RIGONI *et al.* (2013) waar vrije wilsceptici zoals gezegd minder moeite deden om fouten te corrigeren. Dit effect trad echter alleen op na de manipulatie met het tekstfragment. Wie voor de manipulatie al sceptisch stond tegenover het bestaan van een vrije wil corrigeerde fouten even goed, zoals hetzelfde experiment voor de tekstmanipulatie uitwees. Niet de initiële opvattingen veroorzaken het gedragseffect maar de plotse confrontatie met krasse beweringen tegen het bestaan van een vrije wil. Dit resultaat stelt vragen bij het effect op langere termijn waar helaas niemand op dit ogenblik meer over weet. Dit resultaat suggereert ook een alternatieve verklaring. Mogelijk vloeit het gedragseffect niet voort uit het omarmen van nieuwe opvattingen maar uit de confrontatie met schokkende beweringen die het mens- en wereldbeeld van proefpersonen in twijfel trekken of zelfs bedreigen. Aan de basis van het gedragseffect ligt onwennigheid, onzekerheid, vertwijfeling, niet zozeer de overtuiging dat een vrije wil inderdaad niet bestaat. Is dit juist dan bereik je hetzelfde effect ook met andere schokkende beweringen. ALQUIST *et al.* (2012) onderzocht het effect van

beweringen zoals 'Het leven heeft geen zin', 'Wat blijft er van ons over als we dood zijn?' op conformisme, maar vonden geen effect dat vergelijkbaar was. Toch moet gezegd dat deze schokkende beweringen geen sociale of morele implicaties hebben en dat conformisme nog wat anders is dan elementaire morele regels aan je laars lappen. Hoe dan ook, het ziet er naar dat dit alternatief het gedragseffect niet succesvol verklaart, al moet een definitieve weerlegging nog volgen.

Een meer fundamentele kritiek is dat de manipulatie werkt met een libertaristische vrije wil die steeds minder aanhangers telt. Het tekstfragment en de 15 beweringen verwerpen objectieve keuzevrijheid, maar niet elke vrije wilaanhanger gelooft hierin. Compatibilisten omarmen een vrije wil zonder objectieve keuzevrijheid. Vrije wil en determinisme zijn voor hen compatibel. Maar het gedragseffect treft ook hen. Ook compatibilisten moeten dus instemmen met beweringen zoals 'ik ben in staat om de genetische en omgevingsfactoren die mijn gedrag soms beïnvloeden opzij te zetten', die ze eigenlijk onzin vinden. De reeds vernoemde compatibilistische filosoof Daniel DENNETT zag de bui hangen en wilde de experimenten herhalen met een compatibilistische vrije wil (DENNETT, 2008). Hij schreef zelf een fragment waarin hij kort uitlegt hoe genetica en omgeving die fantastische complexe vermogens voortbrengen waardoor we vrij en verantwoordelijk zijn. Het lijkt misschien oppervlakkig zo, maar determinisme sluit vrije wil en verantwoordelijkheid niet uit. DENNETT hoopte dat er geen gedragseffect zou optreden. Maar niemand heeft dit onderzocht. Het voorstel van DENNETT is erg ambigu. Enerzijds hoopt hij dat het gedragseffect verdwijnt door correcte informatie. Gebeurt dit niet dan moeten mensen geloven in een libertaristische vrije wil. Dit wil DENNETT niet. Anderzijds blijft hij erbij dat het geloof in vrije wil noodzakelijk is. Een compatibilistische vrije wil is nodig om sociale chaos te vermijden. Denk terug aan zijn gedachte-experiment. 'Maar zet nu eens een stap verder, beste DENNETT.' Wat als je met correcte informatie mensen ervan kunt overtuigen dat een samenleving zonder vrije wil en zonder schuld helemaal geen probleem hoeft te zijn?

Ook zonder schuld kun je normen stellen en kun je mensen veroordelen of straffen die deze normen overtreden. *Nullum crimen sine culpa* is geen dogma maar een principe dat je gerust kunt laten varen. De vele misverstanden moet je met veel voorlichting en veel geduld weerleggen, maar filosofisch gezien is er geen enkel reden waarom we een vrije wil nodig zouden hebben (VERPLAETSE, 2011; PEREBOOM, 2001). Dit stelt DENNETT voor het volgende dilemma: ofwel ontkent hij de waarde van voorlichting, maar dan moet hij een libertaristische vrije wil aanvaarden, ofwel onderschrijft hij die waarde wel maar is er geen reden meer waarom ongelof in een vrije wil in sociale chaos zou uitmonden. Het ene argument holt het andere uit.

Welke losgeslagen immorele toestanden deze experimenten ook blootleggen, uitiem botsen ze op het probleem van *noodzakelijke ficties*. Wanneer mensen een bepaald geloof niet willen opgeven, ook al zijn er weinig rationele argumenten, wijst men al vlug op een maatschappelijke noodzaak om er niettemin in te geloven. Je moet in God geloven, je moet in vrije wil geloven. Anders wordt het een mooie boel. Maar irrationeel vasthouden aan ficties is hoogstens een persoonlijke keuze. Je kunt dit niet van anderen verwachten. Je kunt hen niet dwingen te geloven in een noodzakelijk fictie of hen informatie onthouden waardoor ze niet weten dat het fictie is. In een open democratische bestel is er slechts één alternatief: onderwijs aan mensen dat een samenleving zonder vrije wil of een rechtssysteem zonder schuld, eenmaal goed begrepen, geen ramp maar integendeel een opportuniteit is. Er is geen weg terug. Ficties kunnen niet noodzakelijk zijn.

#### Referenties:

- ALQUIST, J.L., AINSWORTH, S.E. & BAUMEISTER, R.F. (2013). Determined to conform: Disbelief in free will increases conformity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49, 80-86.
- BAUMEISTER, R.F., MASICAMPO, E.J. & DEWALL, C.N. (2009). Prosocial benefits of feeling free: Disbelief in free will increases aggression and reduces helpfulness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 260-268.
- DENNETT, D.C. (2008). Some observations on the psychology of thinking about free will. In J. BAER,

J.C. KAUFMAN & R.F. BAUMEISTER, *Are we free? Psychology and free will*. Oxford: Oxford University Press.

DENNETT, D.C. (2013). *Intuition pumps and other tools for thinking*. NY: W.W. Norton & Company.

LIBET, B., GLEASON, C.A., WRIGHT, E.W. & PEARL, D.K. (1983). Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness-potential). The unconscious initiation of a freely voluntary act. *Brain*, 106, 623-642.

MILES, J.B. (2013). Irresponsible and a disservice: the integrity of social psychology turns on the free-will dilemma. *British Journal of Social Psychology*, 52, 205-218.

NAHMAS, E., MORRIS, S.G., NADELHOFFER, T. & TURNER, J. (2006). Is incompatibilism intuitive? *Philosophy and Phenomenological Research*, 73, 28-53.

NICHOLS, S. & KNOBE, J. (2007). Moral responsibility and determinism: The cognitive science of folk intuitions. *Noûs*, 41, 663-685.

PEREBOOM, D. (2001). *Living without free will*. Cambridge: Cambridge University Press

SARKISSIAN, H., CHATTERJEE, A., DE BRIGARD, F., KNOBE, J., NICHOLS, S. & SIRKER, S. (2010). Is belief in free will a cultural universal? *Mind & Language*, 25, 346-358.

RIGONI, D., KÜHN, S., GAUDINO, G., SARTORI, G. & BRASS, M. (2012). Reducing self-control by weakening belief in free will. *Consciousness and Cognition*, 21, 1482-1490.

RIGONI, D., KÜHN, S., SARTORI, G. & BRASS, M. (2011). Inducing disbelief in free will alters brain cor-

relates of preconscious motor preparation: The brain minds whether we believe in free will or not. *Psychological Science*, 22, 613-618.

RIGONI, D., WILQUIN, H., BRASS, M. & BURLE, B. (2013). When errors do not matter: weakening belief in intentional control impairs cognitive reaction to errors. *Cognition*, 127, 264-269.

STILLMAN, T.F. & BAUMEISTER, R.F. (2010). Guilty, free and wise: Determinism and psychopathy diminish learning from negative emotions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46, 951-960.

STILLMAN, T.F., BAUMEISTER, R.F., VOHS, K.D., LAMBERT, N.M., FINCHAM, F.D. & BREWER, L.E. (2010). Personal philosophy and personnel achievement: Belief in free will predicts better job performance. *Social Psychological and Personality Science*, 1, 43-50.

VERPLAETSE, J. (2011). *Zonder vrije wil. Een filosofische essay over verantwoordelijkheid*. Amsterdam: Nieuwezijds.

VOHS, K.D. & SCHOOLER, J.W. (2008). The value of believing in free will: Encouraging a belief in determinism increases cheating. *Psychological Science*, 19, 49-54.

VONASCH, A.J. & BAUMEISTER, R.F. (2013). Implications of free will beliefs for basic theory and societal benefit: Critique and implications for social psychology. *British Journal of Social Psychology*, 52(2), 219-27.

ZWAAN, R. (2013). The Value of Believing in Free Will: A Replication Attempt. Terugggevonden op: <http://rolfzwaan.blogspot.be/2013/03/the-value-of-believing-in-free-will.html> (18 maart 2013).

---

## INTERNATIONAAL EN EUROPEES STRAFRECHT EN MENSENRECHTEN / INTERNATIONAL AND EUROPEAN CRIMINAL LAW, AND HUMAN RIGHTS LAW

---

### Ontwikkelingen op vlak van EU materieel strafrecht: een blijvend gebrek aan visie?

Wendy De Bondt<sup>a</sup>

<sup>a</sup> Doctor-assistent, Institute for International Research on Criminal Policy, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Universiteit Gent (Corresp.: Wendy.DeBondt@UGent.be)

Hoewel het strafrecht in essentie een nationale aangelegenheid blijft, zijn de lidstaten overengekomen een EU-beïnvloeding van hun materieel strafrecht te aanvaarden, in de mate dat de grensoverschrijdende dimensie van bepaalde

fenomenen een gemeenschappelijke aanpak vereist, bijvoorbeeld omdat verschillen tussen de nationale strafrechtssystemen een hinderpaal vormen voor een vlotte samenwerking. Deze rubriektekst heeft tot doel een korte bespreking van recente en aankomende ontwikkelingen op vlak van EU materieel strafrecht aan te grijpen als basis voor een reflectie over het bestaan en de consistentie van visie daaromtrent. Daartoe wordt achtereenvolgens overlopen welke de invloed is (zou moeten/mogen zijn) op het niveau van de strafbaarstelling, de strafmaat, de straftoemeting en de strafuitvoering.